

علامه آیت الله سید علی بن محمد علی میبیدی یزدی؛ شخصیتی ویژه در ادبیات دینی و تعلیمی

غلامرضا کافی^۱

چکیده

این مقاله بر آن است تا یکی از چهره‌های ادبیات دینی و تعلیمی و تعدادی از آثار او را در این نوع ادبی معرفی نماید. غالباً در ادبیات دینی و تعلیمی با پدیدآورنده‌ای حکیم یا عالم روبه‌رویم؛ اما معمولاً آثار این نوع ادبی مطرح‌تر از چهره‌های آن هستند و کمتر شاعری را به عنوان «ویژه‌سرا» در این‌گونه از ادبیات می‌توان سراغ گرفت. علامه سید علی بن محمد علی میبیدی یزدی، شخصیتی است که در کنار تمام فضایل علمی و فقهی خویش، آثار متعددی در حوزه ادبیات تعلیمی از خود به جای گذاشته و از این جهت، به چهره‌ای ممتاز بدل گشته است. نُقل مجلس که پرهیزنامه‌ای است در علم اخلاق، به زبان فارسی و در قالب مثنوی، به همراه شش اُرجوزه به زبان عربی و در قالب مثنوی، شمه‌ای از هفتاد اثر علامه میبیدی است که به‌طور ویژه در ادب دینی و بر بنیان تعلیمی سروده شده‌اند. در این مقاله، علاوه بر معرفی سراینده، این آثار نیز به‌نحو شایسته معرفی شده‌اند و ویژگی‌های هر اثر به‌همراه توضیح کارکرد آن‌ها، در ادب تعلیمی نوشته شده است. معرفی چهره‌ای خاص و چند اثر ویژه در ادبیات دینی و تعلیمی، هدف غایی این مقاله بوده که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده است. چاشنی‌گیری این سروده‌ها از دقیقه‌های معرفت دینی، آن‌ها را در یک سلک و یک سبک درآورده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد با توجه به شیوه استدلالی و حکمی سراینده و پیوند با منابع قرآنی و روایی و نیز استفاده از اندکی لحن مطایبه‌آمیز، کارکرد آموزندگی این آثار بسیار بالاست.

واژه‌های کلیدی: ادبیات دینی، ادبیات تعلیمی، میبیدی یزدی، نُقل مجلس، ست اراجیز.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه شیراز. ghkafi@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵

۱. مقدمه

در کتاب جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران (مشرف، ۱۳۸۹) منظور از ادبیات تعلیمی چنین بیان شده است: این گونه از ادبیات، نیک‌بختی انسان را در بهبود منش اخلاقی او می‌داند و همت خود را متوجه پرورش قوای روحی و تعلیم اخلاقی انسان می‌کند. نیز می‌داند که ادبیات و شعر در پی دو کارکرد خود، یعنی تأثیر و کشش، به‌گونه ادبیات تعلیمی رسیده است؛ «اثر ادبی تعلیمی، اثری است که دانشی را برای خواننده تشریح کند یا مسائل اخلاقی، مذهبی و فلسفی را به شکل ادبی عرضه دارد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۲۶۹).

براساس این تعریف، آثار ادبیات تعلیمی را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: در نوع اول، مسائل اخلاقی و مذهبی و حتی فلسفی موضوع نوشته‌ها و سروده‌ها قرار می‌گیرد که بخش عظیمی از ادبیات تعلیمی را در بر می‌گیرد و آثاری چون قابوس‌نامه، گلستان، کلیله و دمنه در این شمارند. در نوع دوم، شاعر یا نویسنده می‌کوشد موضوعی آموزشی را با روشی ظریف و اغلب در قالب شعر به مخاطب پیام‌آموزد و آموزش را سرعت بخشد. پیداست که در چنین موقعیتی، اصل با آموزش مطلب و محتواست که پدیدآورنده از دست‌افزار ادبیات برای تبیین و تعلیم آن استفاده می‌کند و غالباً در ادبیات تعلیمی، ما با پدیدآورنده‌ای حکیم یا عالم روبه‌رویم و به دلالت برخی آثار پژوهشی، امروزه وقتی از ادبیات تعلیمی سخن می‌گوییم، منظور مفهوم عام آن (یلمه‌ها، ۱۳۹۵: ۶۶) یعنی همان نوع اول است که ما در اینجا ذکر کردیم.

ادبیات تعلیمی فارسی، هم به صورت شعر و هم به صورت نثر آثار درخشانی دارد. یکی از گسترده‌ترین حوزه‌های معنایی سخن فارسی، شعر تعلیمی است. شاعران معناگرا مسائل اخلاقی و اجتماعی و روان‌شناسی را به زبان شعر بیان کرده‌اند که در بین مردم با استقبال مواجه شده است؛ حتی طبق برخی اظهارنظرها، ادبیات فارسی

از این حیث، از ادبیات غرب پرمایه‌تر و پردامنه‌تر است (داد، ۱۳۸۷: ۲۱). سابقه این گونه از شعر به نخستین دوره‌های شعر فارسی برمی‌گردد؛ آنجا که نخستین اثر مستقل و منظوم فارسی در اخلاق، یعنی پندنامه انوشیروان را بدایعی بلخی، معاصر سلطان محمود غزنوی، در بحر متقارب سرود.

کتاب‌های نُقل مجلس و شش ارجوزه منطقیه، ایرانیه، نیروزیه، بطیخیه، سفرجلیه و حَمَیه که موضوع مقاله حاضر بوده، آثاری از نوع اول در ادبیات تعلیمی است که در عهد قاجاریه و به قلم یکی از ویژه‌سرایان ادبیات تعلیمی، سید علی بن محمدعلی میبیدی یزدی (متوفای ۱۳۱۳ق) پدید آمده است. ویژه‌سرای میبیدی در ادبیات تعلیمی، به همراه زندگی‌نامه او ارائه می‌شود. هدف از این نوشته همانا معرفی چند اثر ویژه در ادبیات تعلیمی است که به همراه آن، با چهره‌ای خاص در این نوع ادبی با آثار متعدد و البته قابل اعتنا آشنا خواهیم شد.

نُقل مجلس و ارجوزه‌های شش‌گانه، از حیث موضوع، در علم اخلاق و آداب اجتماعی قرار می‌گیرند. زبان این آثار ساده و قالب آن‌ها مثنوی است و تنوع موضوعات، نخستین ویژگی آن‌هاست که در این مقاله به‌نحو مبسوط معرفی شده‌اند. با توجه به ناشناختگی مؤلف، نباید انتظار داشت که این نوشتار پیشینه و سابقه‌ای فخیم داشته باشد؛ اگرچه ادبیات تعلیمی امروزه به‌لطف پژوهش‌های دانشگاهی و انتشار مجله‌های ادبی و علمی پژوهشی از رویکرد خوبی برخوردار است. از جمله کتاب‌ها و پژوهش‌های این حوزه می‌توان به کتاب جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران (مشرف، ۱۳۸۹) که در آن بخشی از ادبیات تعلیمی تحلیل شده است یا کتاب نقد و نظری بر شعر گذشته پارس (رزمجو، ۱۳۸۲) که شعر را از دیدگاه اخلاقی ارزیابی کرده است، اشاره کرد. همچنین مقاله‌هایی مانند «بررسی برخی مؤلفه‌های تربیتی در متون تعلیمی کهن» (سبزی، ۱۳۹۱) یا «تأملی در نقش تعلیمی شاهنامه» (رضاییگی،

۱۳۹۱) قابل یادکرد است که البته هیچ‌یک به موضوع خاص مقاله ما اشاره ندارند و حتی مقاله مفصل «بررسی خاستگاه ادبیات تعلیمی و سیر تطور آن در ایران» (یلمه‌ها، ۱۳۹۵) که از عهد رودکی تا عصر انقلاب را کاویده، کمترین اشاره‌ای به علامه میبیدی و آثار تعلیمی او نکرده است.

از قضا، همین نکته، ضرورت و اهمیت پرداختن به موضوع را برای مقاله حاضر فراهم می‌آورد. اهمیت آثار تعلیمی نیز از آن جهت است که جنبه ادبی در آن‌ها قوی و کم‌ایراد است؛ چراکه درنگ در آثار تعلیمی نشان می‌دهد که اولاً قوت کلام و ادبیت اثر معمولاً در درجه دوم اهمیت قرار دارد. وانگهی، امروزه نوع ادب تعلیمی چندان محل توجه نیست و با ارائه و معرفی چنین آثاری، می‌توان توجه پژوهشگران و علاقه‌مندان را به این سو برانگیخت. این نکته می‌تواند به عنوان هدفی دیگر برای پژوهش حاضر محسوب شود. البته نزدیک به یک دهه است که علاقه‌مندان به فرهنگ و ادب و پژوهشگران حوزه معارف و معاریف یزد، مانند سید صادق حسینی اشکوری، سید احمد حسینی و سید ناصر حسینی میبیدی، چند کتاب از آثار این فقیه شاعر را به چاپ رسانده و در معرفی او به جامعه ادبی تلاش کرده‌اند؛ اما هنوز بسیاری از آثار وی ناشناخته مانده است.

۲. سید علی بن محمد علی میبیدی یزدی کیست؟

۲-۱. زندگانی

نام و نسب مؤلف نقل مجلس و ارجوزه‌ها بنا بر آنچه در مقدمه کتاب المجلسیه به عربی و مقدمه اصلاح البلاد وی به فارسی آمده، چنین است: «سید علی حسینی میبیدی یزدی بن محمد علی بن میر مرتضی بن میر سعید» و به دلالت همین منابع، نسب او به حسین اصغر بن امام سجاد^(ع) می‌رسد (میبیدی یزدی، ۱۳۸۸: ۶).

سال تولد وی به صراحت در منبعی نیامده است؛ ولی در آغاز کتاب شرح حدیث رأس مائه، تصریح می‌کند که در چهل سالگی آن را نگاشته و چون تألیف این کتاب در سال ۱۳۰۰ هـ.ق. بوده است، بنابراین سال تولد علامه باید ۱۲۶۰ هـ.ق. باشد. زادگاه وی شهر میبید یزد بوده و در جوانی به کربلای معلی سفر کرده است. برخلاف اسلاف که به تجارت مشغول بوده‌اند، سر از رأی پدر برمی‌تابد و به تحصیل علوم شرعی می‌پردازد. در کربلا و نجف از محضر استادانی مانند شیخ عبدالحسین شیخ‌العراقین و ملامحمدحسین فاضل اردکانی بهره می‌برد و هنگامی که شیخ‌العراقین به دستور ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۵ هـ.ق. به طلاکاری قبه عسکرین مأمور شد، میبیدی نیز در معیت وی بوده؛ چنانکه در ارجوزه حمامیه بدان اشاره کرده است (میبیدی، ۱۳۸۸: ۱۰).

گفته شده که وی در سال ۱۲۸۷ هـ.ق. بر اثر شب‌زنده‌داری و کثرت اشتغالات به بحث و مطالعه مریض شد و برای معالجه با شاگردش، آقا اسدالله آل آقا، معروف به امام جمعه، راهی کرمانشاه شد. سید در ایام اقامت در کرمانشاه دریافت که مردم مبتلا به ضعف اعتقادات هستند؛ پس مصمم شد که برای حفظ و احیای شریعت، در این شهر اقامت کند و این‌گونه بود که تا پایان عمر در کرمانشاه ماندگار شد؛ جز آنکه بر اثر اختلاف با علمای این شهر، مخصوصاً دو طایفه صالح و زنگنه که منسوب به قاجار بودند، مدتی را به صورت تبعید در اصفهان گذراند و مورد توجه حاکم اصفهان، مسعود میرزا ظل السلطان قرار گرفت.

علامه سید علی میبیدی یزدی علاوه بر مقام علمی و فقهی، شاعر و سخنور نیز بود. سرودن شش ارجوزه در موضوعات مختلف به زبان عربی و نیز انشای قصاید عربی و فارسی، مقام سخندانی او را تثبیت می‌کند. مرگ علامه میبیدی در سال ۱۳۱۳ هـ.ق. در آخرین روز ماه محرم، در کرمانشاه روی داد. پس از تشییع پیکرش، به نجف اشرف منتقل گشته و در قبرستان وادی السلام نجف به خاک سپرده شد.

سخن بزرگان در حق سید میبیدی، بزرگی مقام و الایی جایگاه او را در فقه و ادب نشان می‌دهد؛ چنانکه شیخ آقابزرگ تهرانی درباره او می‌گوید:

«فقیه کامل و عالم عارف، علامه سید علی بن محمد علی المیبیدی، بَلَّغَ مرتبةً عالیةً فی العلم و العمل و تبخَّرَ و برَعَ و اجازة استاده الاردکانی اجازةً محترمةً فی غایة الثناء و التعجیل، مصرحاً ببلوغه مرتبة الاستنباط من الدلیل. هبط کرمانشاه فصار مرجعاً لاهلها مروجاً لاحکام الدین مشیداً لمعالمه. هدی خلقاً کثیراً من التّصیریه الی سواء السبیل» (حسینی المیبیدی، ۱۴۲۵: ۱۳).

۲-۲. آثار

در جلد اول از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میبیدی، دیوان اشعار وی با عنوان الزوائد معرفی شده که در هشت زائده (باب) به عدد ابواب بهشت است. این دیوان شامل شعرهای عربی و فارسی فراهم آمده و تخلص او در شعر «عاشق» است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۵: ۴۱). در مقدمه کتاب المجلسیه، ۶۸ عنوان کتاب به علامه سید علی میبیدی نسبت داده شده است که در موضوعات مختلف، از جمله احکام و شرایع، تفسیر قرآن، شرح احادیث مهم، کشکول و حتی مقتل امام حسین^(ع) تدوین یافته‌اند. بخش عمده‌ای از آثار او نیز با شعر و ادبیات پیوند دارد که به معرفی برخی از آن‌ها پرداخته می‌شود:

الف. القصيدة اللامیه یا القصيدة الحجیه که در محرم سال ۱۳۸۲ هـ.ق سروده شده است.

ب. شرح القصيدة الحجیه که شرح قصیده نام برده در بحث پیشین است و در سال ۱۳۸۲ هـ.ق. نگاشته شده است.

ج. ست‌الاراجیز شامل شش ارجوزه است به نام‌های ارجوزه منطقیه، ارجوزه بطیخیه، ارجوزه سفرجلیه، ارجوزه ایرانیه، ارجوزه نیروزیه و ارجوزه حمّامیه به عربی که تمام این

شش‌گانه در شمار ادبیات تعلیمی به حساب می‌آید و مشتمل بر ۹۲۰ بیت است.

د. شرح دیوان ابوالعلائی معری که شرحی بر اشعار شاعر عهد عباسی، ابوالعلائی معری است.

ه. الزوائد یا دیوان اشعار که شامل اشعار علامه میبیدی است به همراه مقدمه‌ای که در کیفیت شعر و شرح برخی اشعار شاعران پیشین، از عرب و عجم پرداخته شده است.

۳. منظومه‌های تعلیمی علامه میبیدی

در این مقاله قصد این است که در تحلیل‌هایی هرچند کوتاه، ارزش علمی و ادبی هر یک از آثار او بازنموده شود. همچنین، از جنبهٔ تاریخ ادبیات نیز این شخصیت و آفریده‌هایش دارای اهمیت بسزایی است. نکتهٔ تحلیلی و قابل توجه دیگر این است که آثار تعلیمی علامه میبیدی غالباً جنبهٔ کاربردی دارند و از دو حیث علمی و شرعی، چنان اتقان و استدلالی را با خود دارند که خواننده و مخاطب به‌طور باورپذیری توصیه‌های شاعر را قبول می‌کند. امروزه میزان قابل توجهی از آثار ادب تعلیمی ما چندان قابل استفاده در زندگی کنونی نیست و گویی تنها باید به چشم کالای عتیقه و کهن به آن‌ها نگریم؛ حال آنکه آثار میبیدی به میزان درخور توجهی برای جامعه و انسان‌های این روزگار نیز سودمند و قابل استفاده است.

۳-۱. نقل مجلس

نُقل مجلس منظومه‌ای است تعلیمی که در ۳۲۰ بیت در قالب مثنوی، به زبان فارسی و به وزن معروف مثنوی معنوی سروده شده است. این منظومه در یک مقدمهٔ هفده بیتی، یک مؤخرهٔ یازده بیتی و در هفده تنفیر (ابراز تنفر کردن) سامان یافته است. به دلالت سید صادق حسینی اشکوری در مقدمهٔ همین کتاب، ظاهراً اصل نسخه خطی آن نزد نوهٔ علامه، یعنی سید ناصر حسینی میبیدی محفوظ است و در

جلد اول فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میبیدی (حسینی اشکوری، ۱۳۸۵: ۲۷) نیز معرفی مختصری از این کتاب دیده می‌شود. همچنین، در پی نویس می‌خوانیم که نسخه خطی به خط نستعلیق سراینده، یعنی علامه میبیدی، موجود است.

نکته قابل توجه این است که هم در معرفی فهرست نسخه‌های خطی و هم در مقدمه سید صادق اشکوری آمده که علامه میبیدی این اثر را به تقلید از مثنوی نان و حلوا شیخ بهاءالدین عاملی سروده است؛ درحالی‌که هیچ مشابهتی میان مضمون و محتوای نقل مجلس با آن اثر یافت نمی‌شود.

تنفیهای هفده‌گانه نقل مجلس به قرار زیر است:

۱. تنفیر از لهُو (ص ۱۶):

نوجوانی لب پر از گفتار زور

سینه شیدا، سر پر از باد غرور

۲. تنفیر از پرخوری (ص ۱۹):

ای که دائم نگذری از پیش و کم
تا کنی پر بار انبان شکم

۳. تنفیر از کسب بی تقوا (ص ۲۱):

ساده‌ای گفتا که من صنعت‌گرم

بامداد اول به دکان حاضرم

۴. تنفیر از تجارت بی عبادت (ص ۲۳):

نقل مجلس چیست ای مرد گزین

صحبت تجار ماچین است و چین

۵. تفسیر از هوس‌های بی‌فایده (ص ۲۶):

نُقل مجلس کز همه شیرین تراست

این هوس‌ها در سر پرشورمست

۶. تفسیر از جمع مال حرام (ص ۲۸):

زیرکی دیدم که با سعی تمام

عمر را طی کرده در مال حرام

۷. تفسیر از غرور (ص ۳۱):

طُرفه نُقل مجلس شیرین و شور

اعتقاد فاسدِ اهل غرور

۸. تفسیر از کسالت (ص ۳۳):

خورد دی قنّاد ما خون جگر

بهر مجلس ریخت نُقلی تازه‌تر

۹. تفسیر از بی‌قیدی ابلهان (ص ۳۶):

ترزبانی گر جهان را برد آب

گفت: دل خوش دار ما را برد خواب

۱۰. تفسیر از تعشق‌های مجازی (ص ۳۸):

ریخت حلوایی ما از عاشقی

نقل معجون تا به دام آرد شقی

۱۱. تنفیر از عادات (ص ۴۰):

وقت عصری پازدم در مجلسی

سرخوش از عادات دیدم هرکسی

۱۲. تنفیر از مرشدان جاهل (ص ۴۲):

نقل مجلس مرشدان جاهل اند

گاه ذکر از ذکر الله غافل اند

۱۳. تنفیر از زهد بی معنا (ص ۴۵):

اوستاد عاقل شیرین زبان

ریخت نقل از وصف حال زاهدان

۱۴. تنفیر از ذکر صوفیان (ص ۴۷):

دوش بگذشتم فراز محضری

مردمی دیدم به دور مهتری

۱۵. تنفیر از عارفان رسمی (ص ۵۰):

بهر ما سنجید این حلواپزه

تا به فکرت ساخت نُقلی بامزه

۱۶. تنفیر از مقام طلبی (ص ۵۲):

نقل مجلس منصب بالاتراست

از برای مردم دنیاپرست

۱۷. تنفیر از غفلت (ص ۵۵):

آخرین نقلی که مجلس را رواست

داستان غفلت دل‌های ماست

(مبید یزدی، ۱۳۸۷)

زبان نقل مجلس، ساده و محتوای آن کاملاً اخلاقی است و پراکندگی درخور توجهی از نظر موضوعی در آن دیده نمی‌شود؛ جز آنکه ترکیب تنفیرها می‌توانست به حسب محتوا، به‌گونه‌ای باشد که هم‌شأنی موضوعات رعایت شود. از نکته‌های برجسته در این کتاب، درج حکایت در متن یا حتی شروع حکایت‌گونه مدخل‌هاست که جذب و کشش خاصی به مطلب می‌دهد. همچنین، بیان استدلالی شاعر در آغازه‌ها و به کارگیری آیات قرآن، حدیث و روایت و استدلال‌های حکیمانه، سخن او را باورپذیر و تأثیرگذار کرده است. سراینده در مقدمه، نقل مجلس را دنیای پرجاذبه خوش‌سیما می‌داند که دهان از آن شیرین می‌گردد و انسان غافل لذات پایدار آن جهانی را به لذت زودگذر این جهانی می‌بخشد.

نقل مجلس چیست این دنیای تون و مطالعات فرسنگی

شد ز شهدش شکرین لب‌های تو

گر بخواند، پای نشناسی ز سر

ور براند، بازمانی همچو خر

(مبیدی یزدی، ۱۳۸۷: ۱۳)

ذهن عالم فقیه و متشرع، گاه واژگان غریب و بحث‌های منطقی و جدلی را به کار برده است. کاربست واژگانی نظیر جُعل (سرگین‌گردان)، خمول (گمنامی)، قَرّازی (ابریشم‌فروشی) و نُبی (قرآن) از این شمار است:

حیف باشد چون جُعل پادرها

فضله‌ای گردانی از بهر نوا

(همان، ۵۱)

هان مگو کاین پیشه قزازی است

بلکه دکان جهنم سازی است

(همان، ۲۲)

نقل مجلس در سال ۱۳۰۷ ه.ق. سروده شده و به کوشش سید صادق حسینی اشکوری در سال ۱۳۸۷ (ه.ش) نشر یافته است. این کتاب از دیدگاه ادبیات تعلیمی در گونه تعریف عام آن قرار می‌گیرد و کتابی است که موضوع اخلاق انسانی و اسلامی را گوش زد کرده و بیشتر از جنبه نفی و قوه جلالیه برای تأثیر بر مخاطب استفاده می‌کند. عنوان «تغییر» که برای فصل‌ها در نظر گرفته شده، جنبه سلبی اخلاق اسلامی را نمایان می‌سازد. شاعر در این اثر مخاطب را از رذایل اخلاقی، به ویژه تعلق خاطر به دنیا پرهیز می‌دهد.

۲-۳. ارجوزه منطقیه (أطروفه)

ارجوزه منطقیه که به أطروفه (حدیث کمیاب) و أطروفه الزمان نیز نام‌گذاری شده، منظومه‌ای است ۶۳۳ بیتی به زبان عربی و به وزن «مفتعلن مفتعلن فاعلن». موضوع آن همان‌گونه که از اسم ارجوزه پیداست، علم منطبق بوده و در آن قواعد این علم با توضیحات و حواشی سراینده و نیز همراه با نقل آرای فلاسفه معروف، نظیر ارسطو و ابن سینا به نظم کشیده شده است. این کتاب از یک مقدمه، شصت عنوان فصل‌واره و زیرعنوان از اصطلاحات منطق و درآمدی در تعریف علم و تقسیم علوم تشکیل شده است. شاعر در مقدمه از نام و سبب نظم ارجوزه سخن می‌گوید:

يا واهبِ النُّطْقِ بكِ اعتمادي
إليكِ اشكُو قِلَّةَ اسْتِعْدادي
و بعدُ فَالْحَفْظُ غَايَةُ الْمَطْلُوبِ
مَنْظُومَةٌ فِي الْمَنْطِقِ الْمَوْهُوبِ
سَمِّيَتْهَا أُطْرُوفَةُ الزَّمَانِ
هَدِيَّةٌ مِنِّي إِلَى الْإِخْوَانِ

(میبیدی یزدی، ۱۴۲۵: ۶۱)

در این مثنوی، موضوعاتی نظیر عموم و خصوص و نسبت‌های چهارگانه، قضیه‌های منطقی، عرض و جوهر، جنس و نوع، کلیات خمس، تام و ناقص، قیاسات، بسیط و مرکب و عکس و نقض در قالب شعر تعریف و تشریح شده‌اند؛ مثلاً در کلیات خمس سروده است:

فَانْحَصَرَ الْكُلِّيُّ فِي الْخَمْسِ وَلَا
يَكُونُ زَائِدًا بَثْبِتٍ كَمَلًا
و كُلُّ وَاحِدٍ مِنَ الْخَمْسَةِ قَدْ
يُشَارِكُ الْغَيْرَ بِأَقْسَامٍ وَرَدٍ
وَ إِنَّمَا يَخْتَلِفُ الْكُلِّيُّ فِي
أَقْسَامِ خَمْسٍ وَ اتَّفَاقَهُ كُفَى
وَ الْإِخْتِلَافُ لَمْ يَكُنْ فِيهِ إِذَا
نَسَبَتْهُ بِالْإِعْتِبَارِ فَادِرِذَا

(همان، ۷۹)

فایدهٔ تعلیمی این اثر از نوع منظومهٔ ملاحادی سبزواری بوده که در علم منطق فراهم

آمده است. با عنایت به حجم منظومه و مباحث مشکل در علم فلسفه و منطق، ارزش این گونه آثار بیشتر روشن می شود.

۳-۳. ارجوزه بطیخیه

همان گونه که از عنوان آن پیداست، این مثنوی درباره «هندوانه» و فواید و کیفیت خوردن آن است. نظم این ارجوزه در ۲۸ صفر ۱۲۸۹ ه.ق. در کرمانشاه پایان یافته و مشتمل بر هشتاد بیت به زبان عربی است. علاوه بر خواص هندوانه و خربزه که در این شعر بدانها اشاره شده، منافع پزشکی برخی دیگر از میوه‌ها نیز به قلم آمده است. این ارجوزه در یازده فصل و یک مقدمه و مؤخره چهاربیتی سامان یافته است. فصلی در حکمت خلق میوه‌ها، ده ویژگی خاص برای هندوانه، ثواب بذل این میوه، طبیعت هندوانه و کیفیت استفاده از آن، از مطالب درج شده در این منظومه تعلیمی است. ابیاتی از فصل ل «ده ویژگی هندوانه» (عشر خصال فی البطیخ) چنین است:

قال النبئی و الوصی و الرضا

عشرُ خصالٍ فیهِ یملأَنَّ الفضا

فَهُوَ طَعَامٌ لِلذی یستطعمه

و فی حرورِ الصیفِ ماءٌ یرحمه

مَنْ یأقْدِمُ فَهُوَ إِدَامٌ یسره

و من یرد حلوا یجدُهُ مصدره

حرصٌ لاوساخِ أُولی الزمانه

لاسیما فی البطنِ و المثانه

وقدیذیب فی المثنان الحصى

كما یصقّی اللونَ حتی البرصا

(همان، ۱۳)

اثر فضل علامه میبدی در این منظومه نیز پیداست و اشارات قرآنی و حدیثی فراوانی در کنار نکته‌های حکیمانه و سخن پزشکان در باب میوه بهشتی هندوانه در این أرجوزه تعبیه شده است. گفتنی است که شاعر، خود شرحی بر این منظومه نوشته و آن را در هیئت کتابی مجزا با عنوان شرح الأرجوزة البطحیة تدوین کرده است. این شرح در سال ۱۴۲۵ ه.ق. و به کوشش سید احمد حسینی چاپ و منتشر شده است.

در شرح این أرجوزه نکته‌های دقیق بلاغی و نحوی ابیات شکافته شده است و آیات و احادیث بیشتری برای تفهیم بهتر مطلب به کمک گرفته شده‌اند. شایان توجه است که برای این شرح، از کتبی نظیر طب النبوی، خصال شیخ صدوق، بحار الانوار علامه مجلسی، مستدرک الوسائل، القاموس المحيط، طب الاثمه، فقه الرضا، مکارم الاخلاق، مستند الشیعه، کامل الزیارة، الکافی، عیون اخبار الرضا و حتی تفاسیر قرآن، نظیر مجمع البیان استفاده شده است. وجود این شرح مبسوط که کتابی ۶۰ صفحه‌ای را رقم زده، فخامت و جزالت و معنامندی أرجوزة بطحیة را نمایان می‌کند.

این أرجوزه و أرجوزة سفرجلیه هم در علم طبیعی و شناخت فواید میوه‌ها، ارزشمندی خود را دارند، هم اینکه این آثار را می‌توان در علم طب مفید دانست که خواص پزشکی آن‌ها، با تکیه بر منابع روایی و طب اسلامی تشریح شده است. همچنین از راه مطالعه این منظومه‌ها می‌توان به وجود آثار دیگری در حوزه علوم محض و علوم اسلامی پی برد.

۳-۴. أرجوزة سفرجلیه

سفرجلیه مثنوی ۳۳ بیتی کوتاهی است در فواید میوه «به» که در محرم سال ۱۳۰۱ ه.ق. در کرمانشاه سروده شده است. این أرجوزه در سه فصل و مقدمه‌ای پنج بیتی سامان یافته است. در فصل «فی فضل السفرجل» می‌خوانیم:

و خُصَّ بَعْضُهَا بِمَا لَا يُجْهَلُ
 و فَاقَ فَضْلًا بَيْنَهَا السَّفَرَجُلُ
 مَا مِنْ نَبِيٍّ جَاءَ إِلَّا أَكَلَهُ
 وَكَانَ فِي يَدَيْهِ مِنْ سَفَرَجَلِهِ
 فَرِيدٌ فِي قُوَّتِهِ مَا حَصَلَا
 فِيهِ كَمَا فِي أَرْبَعِينَ رَجُلَا
 وَ قَدْ يُرَى فِي سَائِرِ الْأَثْمَةِ
 حَتَّى قُبُورِهِمْ لِمَنْ يَشْمَهُ

(همان، ۲۳)

رنگ و بوی آیینی این سروده نیز چون ارجوزه‌های پیشین است که شاعر احادیث و روایت و حتی حکایت‌های تاریخی مذهبی در پیوند با میوه «به» را به نظم کشیده است؛ چنانکه از حضرت رسول اکرم (ص) حکایت کرده است که قدری از یک «به» را خوردند. سپس آن را به امیرالمؤمنین علی (ع) دادند و نیز به کلمه و جعفر بخشیدند و گفتند این را بخورید که چشم را جلا می‌دهد و دوستی را در میان شما افزون می‌کند:

قال كلوها وَ تَهَادُوا بَيْنَكُمْ
 يُنْبِتُ لِلدُّوَادِ يَجْلُو عَيْنَكُمْ

(همان، ۲۵)

هرآنچه در پیوند با اثر قبلی گفته شد، می‌تواند بر این ارجوزه نیز مترتب باشد؛ جز آنکه این اثر بسیار کوتاه‌تر بوده و نیز شرحی بر آن نوشته نشده است.

۳-۵. ارجوزه حمامیه

ارجوزه حمامیه که مشتمل بر ۹۹ بیت بوده، شیوه‌نامه‌ای کاملاً تعلیمی و کاربردی برای استفاده از حمام است که هنوز برخی از آداب و تعالیم آن قابل استفاده می‌نماید. بنا بر آنچه در نسخه خطی اثر مضبوط است، نظم این مثنوی در روز جمعه، ۱۹ شعبان ۱۲۸ هـ.ق. در شهر سامرا پایان یافته است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۵: ۲۶).

مقدمه‌ای چهاربیتی، دوازده فصل و یک خاتمه که به آداب خروج از حمام اختصاص دارد، تمام محتوای این منظومه را شامل می‌شود. تمام آنچه تاکنون درباره ارجوزه‌های پیشین گفتیم، در باب ارجوزه حمامیه نیز صدق می‌کند. سخن از کیفیت بنای حمام، چگونگی فضای داخلی آن، میزان حرارت آب حمام، کیفیت ورود به حمام و خروج از آن، آداب نوره‌کشیدن، خضاب‌گذاشتن، کاربرد کیسه و سنگ پا و گِل سرشوی از مطالب این ارجوزه است. در خاتمه این منظومه آمده است:

و فی الخروج ازدد من الدُّثْرِ
 لاسیما الشَّتا فأنَّهُ حَرِی
 حتی یعود الجِسمُ بالتَّدْرِجِ
 الی اعتداله فبالرَّیثِ اخْرِجِ
 و ایضاً المآفی منافذِ البدنِ
 لوزال عنه عارضُ الحَرِّ استکَنَ

(میبیدی یزدی، ۱۴۲۵: ۳۸)

حمامیه در واقع اثری است که هم از منظر تاریخی و هم از دیدگاه دانش اجتماعی و مردم‌شناسی سودمند است. از دیگر سو، بسیاری از آداب استحمام که مبتنی بر نگره اسلامی و شرع مقدس در این اثر آمده، حتی برای روزگار ما نیز قابل اجرا و استفاده است.

۳-۶. اُرجوزة ایرانیة

اُرجوزة ایرانیة منظومه‌ای است صدبیتی در توصیف ایران که شاعر در آن، جغرافیا و طبیعت این سرزمین را به‌طور احترام‌آمیزی وصف کرده است و گهگاه آن را با دیگر بلاد مقایسه نموده و نهایتاً ایران را برتر نشانده است. همچنین، به طرزی که رسم و شیوه علامه میبیدی بوده، جهت دینی و مذهبی ایران را فراموش نکرده، پارسایی و به‌دینی ایرانیان را ستوده است و یک فصل را به محبت اهالی این سرزمین به حضرات معصومین و ائمه^(ع) که نکته برجسته‌ای در متن بوده، اختصاص داده است. این منظومه حاوی مقدمه‌ای نه بیتی و هشت فصل است و موضوعاتی نظیر وصف جغرافیای ایران، مقایسه ایران با سایر بلاد، وصف مردم نیک‌نهاد این سرزمین و تفضیل این خاک بر سایر کشورها در آن دیده می‌شود. این منظومه در ماه صفر سال ۱۲۸۱ هـ.ق در کرمانشاه سروده شده است.

شاعر در وصف مردم ایران گفته است:

و خلقتها فی منتهی المروة
و فی اعالی الفضل و الفتوة
رجالهم العون فی الامثال
فی ما به المرء من الرجال
نساؤهم حور کما جاء فی الخبر
و نسوه الغیر قبیحه الصور
قد خض اهلوا لخلو المنطق
و رقة الطبع و لطف الخلق
و ما ینالون من المطاعم
اطیبها و هم بعیش ناعم

(همان، ۵۰)

بر بنیان ادب تعلیمی، این ارجوزه، کتابی در مردم شناسی است و هدف از آن، معرفی سرزمین به دینان به جوامع دیگر، به ویژه بلاد عربی است؛ چراکه علامه میبیدی در آن سرزمین می زیسته و چه بسا تعارض ها و تعصب های عربی که از مردمان آن دیار نسبت به ایران و ایرانیان دیده است، او را به سرودن این منظومه برانگیخته باشد.

۳-۷. ارجوزه نیروزیه

این ارجوزه، نوروزنامه ای است ۶۴بیتی که در موقعیت و جایگاه عید نوروز نزد ایرانیان پرداخته شده و در ماه ربیع الاول سال ۱۲۹۳ هـ.ق در کرمانشاه پایان یافته است. ذکر وقایع تاریخی که در این روز روی داده، روایاتی درباره عید نوروز و حتی اعمالی که برای این روز وارد شده، از نکات جالب توجه در این منظومه است. علاوه بر مقدمه، چهار فصل در این مثنوی دیده می شود که مشتمل بر وقایع تاریخی این روز، تعیین وقت و گاه شماری آن و نیز اعمال خاص این روز است. شاعر که جنبه مذهبی همه آثار ادبیات تعلیمی خود را به غایت رعایت می کند، مدعی شده که مبعث حضرت رسول (ص) و عید غدیر خم، هر دو، در این روز اتفاق افتاده است و ظهور و قیام مهدی (عج) نیز در این روز خواهد بود.

وكانَ فيهِ المبعثُ المصطفوي

و تام فيهِ المنصبُ المرتضوي

و فيهِ يظهرُ الإمامُ القائم

من بعد ما دلّت به العلائم

در اعمال مخصوص نوروز گوید:

فَحُكْمُهُ فِيهِ كَأَيَّامِ أُخْرٍ
إِلَى ظُهُورِ الْقَائِمِ الثَّانِي عَشَرَ
وَيُسْتَحَبُّ الْغُسْلُ وَالطَّيِّبُ لِمَا
يُظَهَّرُ وَ الْبَاطِنُ أَوْلَى بِهِمَا
فَغَسَلُهُ الثُّوبُ عَنِ الْمَعَاصِي
وَ الطَّيِّبُ اسْتِغْفَارُ بِالْإِخْلَاصِ
وَ لَبَسُ ثَوْبٍ طَاهِرٍ مُنَزَّهٍ
عَنْ كُلِّ مَا فِي شَرِّ عِنَا عَنَّهُ نَهَى

(همان، ۴۴)

این اثر در تاریخ، مردم‌شناسی و دانش اجتماعی کاربرد دارد و برای شناخت آداب و رسوم بیش از یک قرن پیش ایرانیان در ایام نوروز، بسیار مفید است؛ اما با توجه به روحیه علامه میبدی و تعصب مذهبی او، دو انگاره به عنوان هدف این ارجوزه می‌توان بیان کرد: نخست اسلامی‌سازی عید نوروز نزد ایرانیان از طریق تشریح اعمالی برای این روز به شیوه اعیاد اسلامی و دیگر، بیان برخی وقایع تاریخی و پیوند آن با این روز، خاصه دو روز بسیار ارجمند، یعنی مبعث حضرت رسول اکرم (ص) نزد مسلمانان و نیز روز غدیر خم در نظرگاه شیعیان.

۴. نتیجه

در این مقاله به برخی از آثار علامه میبدی یزدی پرداخته شده که از حیث تاریخ ادبیات و وقایع‌نگاری چهره‌ای مهم در ادب تعلیمی است. تحلیل جنبه‌های

فایده‌مندی این آثار نیز نکته‌ی دیگری است که می‌تواند یافته و نتیجه‌ی این مقاله محسوب شود. در ادامه، نتایج این نوشته به صورت فهرست وار ارائه می‌شود:

۱. معرفی شخصیتی است که در ادبیات تعلیمی، به طور محسوسی بارز و برجسته است. تعدد آثار، تنوع موضوعات، بیان استدلالی و غنای محتوایی نوشته‌ها و سروده‌های سید علی بن محمدعلی میبیدی یزدی، از او شخصیتی مهم پدید آورده است. اگرچه از نظر فنی و هنری کاستی‌هایی در آثارش دیده می‌شود؛ در توجیه این کاستی‌ها هم باید گفت که در ادبیات تعلیمی، غالباً وجه تعلیمی مقدم بر هنر و هنرنمایی است. سادگی زبان، لطف بیان، اسلوب حکیمانه و باورپذیر، به همراه درج لطیفه‌های بلاغی و طرفه‌کاری‌های بدیعی و ادبی، از ویژگی‌های بارز نقل مجلس و ارجوزه‌ها محسوب می‌شود.

۲. شاید کمتر کسی در حوزه ادبیات تعلیمی این حد از تعدد آثار دارد. او در زمینه اخلاق و حکمت عملی (نقل مجلس)، آداب اجتماعی (ارجوزه حمامیه)، تاریخ و جامعه‌شناسی (ارجوزه‌های ایرانیه و نیروزیه) علوم انسانی (ارجوزه منطقیه)، علوم طبیعی و پزشکی (ارجوزه‌های بطیخیه و سفرجلیه) صاحب اثر است. همچنان که علامه میبیدی، گذشته از بحث ادب تعلیمی، در سایر علوم مانند صرف و نحو، لغت، تفسیر قرآن، شناخت حدیث و رجال و آداب متعلمین هم کتاب‌هایی را پدید آورده و انتساب نزدیک به هفتاد اثر به قلم او، گویای دانش جامع وی است.

۳. شخصیت علمی، زبان استدلالی، وقوف فقهی و دینی، تعصب مذهبی، روحیه اصلاحگری و آمر به معروف و ناهی از منکر بودن او، توانایی در دو زبان عربی و فارسی، شاعری و ادب‌ورزی و آگاهی او از حدیث و روایت و دقیقه‌های طب سنتی، به آثار وی در حوزه ادبیات تعلیمی چاشنی و غنای خاصی بخشیده است. نقل مجلس و ارجوزه‌های شش‌گانه که در اینجا معرفی شده‌اند، هریک موضوع خاصی

دارند؛ اما رشته پیوند ظریفی دارند که آن‌ها را در سبک خاصی جای می‌دهد و آن، همانا چاشنی‌گیری‌شان از مذهب و آیین و دین است. آموزه‌های دینی و لطیفه‌های مذهبی چنان در تاروپود این آثار تنیده شده که گویی قصد آفرینش آن‌ها همانا تبلیغ و ترویج این آموزه‌ها بوده و سودای سرودن و سائق‌های درونی برای پدیدآمدن آثار ادبی کاملاً فرع بر موضوع قرار دارد. اگرچه در ادبیات تعلیمی ما غالباً با حکیم یا عالمی شاعر روبه‌رو هستیم، در اینجا با حکیمی فقیه و بلکه متشرعی متعصب مواجهیم که حتی برای رسم نوروز ریشه‌های مذهبی می‌جوید. غایت علم و ادب در دیدگاه شاعر این منظومه‌ها، هدایت به سوی شریعت حقه است و به همین جهت تمام این آثار مؤخره‌ای هدایتگر با بیان هدف غایی دارند تا خواننده در صورت آثار نماند؛ بلکه به عمق معنا و هدف رهنمون گردد.

۵. پی‌نوشت‌ها

۱- «ویژه‌سرا» اصطلاحی جدید است و منظور از آن شاعری است که فقط در یک قالب یا در یک نوع ادبی آثار خود را ارائه می‌دهد؛ نظیر باباطاهر در دوبیتی یا بواسحاق در اطعمه‌سرایی (کافی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۲۱۳).

منابع

۱. حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۸۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میبیدی. کرمانشاه: کتابخانه میبیدی.
۲. داد، سیما (۱۳۸۷). فرهنگ اصطلاحات ادبی. تهران: مروارید.
۳. رزمجویی، حسین (۱۳۸۲). نقد و نظری بر شعر گذشته فارسی از دیدگاه اخلاق اسلامی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۴. _____ (۱۳۹۰). انواع ادبی. چ ۳. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۵. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰). انواع شعر فارسی. شیراز: نوید.
۶. رضاییگی، مریم و علی سلیمی (۱۳۹۱). «تأملی در نقش تعلیمی داستان‌های شاهنامه». فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان فارسی. دانشگاه آزاد بوشهر، ۴ (۱۳). صص ۱۲۱-۱۳۶.
۷. سبزی، امیر و تورج حسنی‌زاده (۱۳۹۱). «بررسی برخی مؤلفه‌های تربیتی در متون تعلیمی کهن». مجله سبک‌شناسی بهار ادب. ۱۷. صص ۱۹۵-۲۱۴.
۸. شمیسا، سیروس (۱۳۸۱). انواع ادبی. چ ۹. تهران: فردوس.
۹. عبادیان، محمود (۱۳۷۹). شمه‌ای از سیر گونه‌های ادبی در تاریخ ادبیات فارسی. تهران: سوره مهر.
۱۰. کافی، غلامرضا (۱۳۹۳). پژوهش‌نامه ادبیات انقلاب اسلامی. تهران: بنیاد عاشورا.
۱۱. مشرف، مریم (۱۳۸۹). جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران. تهران: سخن و دانشگاه شهید بهشتی.

۱۲. میبیدی یزدی، سیدعلی (۱۳۸۸). اصلاح البلاد. به تصحیح سیدصادق حسینی اشکوری. کرمانشاه: کتابخانه میبیدی.
۱۳. _____ (۱۴۲۵ق). المجلیه. کرمانشاه: مکتبه المیبیدی.
۱۴. _____ (۱۴۲۵ق). ست اراجیز. به کوشش سیداحمد حسینی. کرمانشاه: مکتبه المیبیدی.
۱۵. _____ (۱۴۲۵ق). شرح أرجوزه البطحیه. به کوشش سیداحمد حسینی. کرمانشاه: مکتبه المیبیدی.
۱۶. _____ (۱۳۸۷). نقل مجلس. به کوشش سیدصادق حسینی اشکوری. کرمانشاه: کتابخانه میبیدی.
۱۷. یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۵). «بررسی خاستگاه ادبیات تعلیمی و سیر تطور آن در ایران». مجله ادبیات تعلیمی. دانشگاه آزاد دهقان. ۸ (۲۹). صص ۶۱-۹۰.